

Бухоро амирлигида истиқомат қилган миллий-этник гуруҳлар ҳақида айрим мулоҳазалар

Хамраев Ғайрат Ғаниевич
Жиззах Давлат педагогика
Институтини катта ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада Бухоро амирлигини ташкил этган миллий-этник гуруҳлар ҳусусидаги тадқиқотчининг муҳим фикр-мулоҳазалари қисқача баён қилинган. Унда асосан амирликнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши, аҳолиси, аҳоли таркиби, этник гуруҳларнинг сўзлашув тили ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: этногенез, элат, этнос, амирлик, манғитлар, топонимика, Зарафшон воҳаси, ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, баҳрин, батош, чуют, найман, уч-уруғ, қалмоқ, буркут, қирқ-юз

Аннотация

В статье изложены особые взгляды исследователя на национально-этнические группы, образовавшие в Бухарском эмирате. В основном уделено особое внимание на административно-территориального устройства эмирата, его населения, структуры населения, разговорной речи этнических групп.

Ключевые слова: этногенез, этнос, нация, эмират, мангиты, топонимия, Зерафшанский оазис, узбеки, таджики, туркмены, бахрин, батош, чуют, найман, уч-уруг, калмык, буркут, кирк-юз.

Annotation

The article describes the special views of the researcher on the national-ethnic groups that formed in the Bukhara Emirate. Basically, special attention is paid to the administrative-territorial structure of the emirate, its population, population structure, colloquial speech of ethnic groups.

Key words: ethnogenesis, ethnos, nation, emirate, mangits, toponomy, Zerafshan oasis, uzbeks, tajiks, turkmens, bahrin,batosh, smell,naiman,uch-urug, kalmyk, burkut, kirk-yuz.

Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро амирлиги алоҳида мавқеига эга бўлган, катта ҳудудларни эгаллаган давлат эди. Манбаларга кўра, XVIII асрнинг ўрталарига келиб Бухоро амирлиги ҳудудларида бирмунча ўзгаришлар содир бўлади. Бу даврда Бухоро ҳукмдорлари ўз тасарруфларида Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги Вобкент, Гиждувон, Қоракўл, Вағоза туманлари, Қашқадарё ва Миёнқол воҳаларини сақлаб қолган эдилар. Хўжанд, Тошкент, Ҳисор вақти-вақти билан эса Ғузор, Шаҳрисабз, Нурота, шунингдек, Амударёнинг ўнг соҳилидаги Балх, Андхай, Маймана, Бадахшон ва Шибирғонлар ҳам Бухорога вассал бўлишига қарамай унга итоат этмай қўйганлар. Сиёсий парокандаликнинг асосий сабаби-сўнгги аштархонийлар давридаги ўзаро курашлар, марказдан қочувчи кучлар мавқеининг ўсиши эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни манғитлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, Бухоро амирлиги яна аста-секин мустаҳкамлана бошлайди. Шу асрнинг 70-80 йилларига келиб Бухоро амирлигининг марказий ҳудудини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўз ичига олган Зарафшон воҳаси ташкил қилар эди. XIX асрнинг бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудида Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларидан ташқари Сурхон воҳаси, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент каби аҳоли зич жойлашган туманлар, Жанубий Туркменистоннинг катта қисми, жумладан Чоржўйдан то Мурғоб дарёсигача бўлган ҳудудлар кирар эди. Бу даврда Бухоро амирлиги ҳудудларининг кенгайишига асосий сабаб – манғитлар сулоласининг марказлашган давлат барпо этишга интилиши эди. XIX аср бошларида Бухоро амирлиги бир томондан Эрон ва Афғонистон, иккинчи томондан Хива хонлиги, учинчи томондан қozoқ жузлари ва тўртинчи томондан Қўқон хонлиги ҳудудлари билан чегарадош эди.

Амирлик аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, жуда кўплаб ўзбек уруғлари вакиллари амирликнинг тдеярли барча яшаганлар. Аҳоли таркибидаги тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қободиён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида истиқомат қилганлар.

Зарафшон воҳасида сон жиҳатдан ўзбеклардан кейинги ўринда турувчи тожикларнинг катта бир қисми қадим даврлардан бери ушбу воҳанинг маҳаллий аҳолиси бўлган. Баъзи ўринларда “тожик”, баъзан эса “тожик тилли” аҳоли деб аталишининг сабаби шундаки, уларнинг катта бир қисми этник жиҳатдан тожик бўлсалар, сезиларли бир қисми эса тожик тилида сўзлашувчи араблардан иборатлигидир¹. Бу ҳолат воҳанинг ҳам Самарқанд, ҳам Бухоро вилоятларида яшовчи арабларига хосдир². Шунингдек, Навоий вилоятида яшовчи арабларнинг бир қисми бугунги кунда ўзаро мулоқотда тожик тилидан фойдаланадилар. Шунга ўхшаш ҳолат Марказий Осиёда, хусусан, катта бир қисми Ўзбекистон ва Тожикистонда яшовчи арабларда ҳам кўзга ташланади³. Ҳар иккала давлатнинг бир неча вилоятида, айниқса, жанубий вилоятларида яшовчи араблар орасида ҳам ўзбек тилида, ҳамда тожик тилида мулоқот қилувчи араблардан иборат бир неча ўнлаб қишлоқлар борлиги бу фикрни тасдиқлайди.

Тожик тилли аҳоли билан боғлиқ топонимлар Зарафшон воҳасида ҳам Марказий Осиёнинг кўпгина ҳудудларида бўлгани каби қадим даврлардан бошлаб учрай бошлайди. Зарафшон воҳасидаги ҳар учала вилоятда ҳам тожикча *-он* (мас. Арабон, Ўзбекон, Қалмоқон, Қарлуқон, Сараён ва ҳ.к.), *-ҳо* (мас. Арабо, Ўзбеко, Қарлуқо ва ҳ.к.) каби кўплик ясовчи топоформантлар билан биргаликда *-зор*, *-истон*, *-об*, боло “юқори”, поён “қуйи”, *-гар*, *-дўз*

¹ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. 158- 207 б.

² Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары (в связи историей кварталов). М., Наука, 1976. – С. 81-83.

³ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана... – С. 111-113.

сингари аҳоли масканининг географик ўрни ёки аҳоли касб-кори билан боғлиқ жой номлари анчагина миқдорни ташкил этади.

Таъкидлаш лозимки, XX аср бошларида Бухоро шаҳридаги 220 та маҳалланинг номи тил жиҳатидан турфа хил бўлиб, уларнинг катта бир қисмини форс-тожикча номлар ташкил этган. Бухоро маҳаллаларининг сезиларли бир қисмини эса арабча ва туркий (ўзбек)ча номлардан иборат бўлган. Ҳар учала тилга мансуб маҳалла номларининг катта бир қисмини антропонимлар, бир қисмини эса этнонимлар ташкил қилиб, улар орасида ўзбек уруғлари билан боғлиқ шу каби этнотопонимлар учрайди: Турки Жандий, Қатағон, (Ҳофиз) Қўнғирот, Дурман, Қалмоқон, Урусон, Чубутон⁴. Шунингдек, Бухоронинг бир қатор маҳалаларида яшовчи аҳолининг сезиларли бир қисми ўзларининг келиб чиқишини ўзбек уруғлари билан боғлаган бўлиб, улар орасида *манғит* (8 та маҳаллада), *урганжи* (4 та маҳаллада), *кенагас* (3 та маҳаллада), *баҳрин*, *батомш*, *чуют*, *найман*, *уч-уруғ*, *ўзбек-туркман*, *қалмоқ*, *бурқут*, *қирқ-юз* сингари уруғлар ёки аҳоли гуруҳлари истиқомат қилишган. Улар орасида манғитлар нисбатан кўпчилиқни ташкил этиб, баъзи маҳаллаларда улар ўзаро тожик тилида сўзлашган бўлсалар, айрим маҳаллаларда эса ушбу уруғ вакиллари ўзбек тилида сўзлашишган. Бу ҳолат урганжи, кенагас уруғлари вакилларига ҳам хос бўлиб, улар ҳар иккала тилда эркин мулоқот қила олганлар. Шунга ўхшаш ҳолатни баҳрин, бурқут, батомш ва ҳоказо каби Бухорода яшаган ўзбек уруғлари мисолида кўриш мумкин. Бухорода айнан мазкур уруғ вакиллариининг ўз этнонимларининг сақлаб қолишлари бежиз бўлмай, улар Бухоро амирлиги даврида амирликда нуфузли уруғлар ҳисобланишган. Айниқса, Бухоро амирлари манғит уруғига мансуб бўлиб, ушбу сулолага мансуб ҳукмдорлар бошқарув ва ҳарбий ишларда уруғдошларига таяниши натижасида шаҳарда манғит уруғи вакиллариининг салмоғи ошишига олиб келган. Масалан, Куйи мургкуш, Шишахона, Мир-Дўстум, Қирғиз-ойим, Миржон-келди, Абдулло-кушбеги, Искандар-хонкаби маҳаллаларда бир

⁴ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары ... – С. 91, 128, 160, 198

катор оилалар ўзларини “ўзбекларнинг манғит уруғига мансубмиз” деб эътироф этганлар⁵.

Шунингдек, айрим маҳаллалар (Арроки мисгарон, Нодир-вайс, Сўзангарон, Мағфоки атторон ва ҳ.к.)нинг аҳолиси тожикча сўзлашиб, ўзларини “тожик” деб ҳисоблашган. Бу тоифа аҳолининг хўжалик ҳаёти ва касб-корида кўпинча ҳунармандчилик устувор бўлиб, асосан мисгарлик, дурадгорлик, новвойлик, бўёқчилик, турли буюмлар яшаш, тижорат ва ҳоказолар билан шуғулланишган.

Мазкур маълумотлардан англашиладики, XX асрнинг илк ярми, хусусан, 20-30 йилларда Бухоро шаҳри маҳаллий аҳолиси онг сезими, миллий мансублик масаласида турлича тушунчалар мавжуд бўлган. Аввало, шаҳар аҳолисининг катта қисми ўзбек ва тожиклардан ташкил этса-да, ҳар иккала аҳоли орасида “этник-миллий мансублик” масаласида бир қолипдаги ягона тушунча бўлмай, улар “миллат” деганда кўпроқ диний ёки регионал мансубликдан келиб чиқишган, яъни минтақанинг ислом динига эътиқод қиладиган турли халқлари каби⁶ ўзларини “мусулмон”, “бухоройи” (“бухоролик”) деб аташган⁷. Аксарият маҳаллаларда тожик тилли аҳоли ўзини “ўзбек” деб танитиб, “тожик” деганда “эрони” (шиа мазҳабидаги)ларни тушунишларини айтган бўлсалар-да⁸, улардан фарқли ўлароқ Бухоро маҳаллаларнинг катта бир қисми ўзларини “тожик тилли” деб атаб (107 маҳалла), улардан айнан қанчаси этник мансублик масаласида ўзларини “тожик” ёки “ўзбек” деб кўрсатгани аниқ эмас.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда Бухоро шаҳрининг демографик ҳолати ва жой номларига доир амалга оширилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатдики:

⁵ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары ... – С. 71, 126, 152, 160, 163, 166, 234

⁶ Абашин С.Н. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии ... – С. 19.

⁷ Сухарева О.А. Бухара XIX – нач. XX вв. – М.: Наука, 1966. – С. 121-125.

⁸ Там же. – С. 126.

- Бухорода мавжуд бўлган 220 та маҳалла номларининг катта қисмини антропонимлар ташкил этиб, улар диний (хўжа, эшон, ҳожи, шайх, мир, мулло) ва бошқарувчи тоифалар (хон, амир, қушбеги, қози, меҳтар, доруғо, мирзо), турли касб-кор эгалари (домулло, табиб), лақаб ва ҳоказо шахс исмларидан иборат бўлган;

- шаҳардаги маҳаллий аҳолининг катта қисмини ўзбек ва тожиклар ташкил этиб, ўзаро мулоқот тили тожик тили бўлган. Шунингдек, Бухоро маҳаллаларининг сезиларли бир қисми форслар, яҳудийлар, араблардан иборат бўлган. Шунингдек, туркман, татар, қozoқ каби нисбатан камчилиқни ташкил қилувчи хонадонлар ҳам Бухоро шаҳри маҳаллий аҳолисининг таркибий бир қисми бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси.
2. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи историей кварталов). М., Наука, 1976.
3. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.
4. Абашин С.Н. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии ... – С. 19.
5. Сухарева О.А. Бухара XIX – нач. XX вв. – М.: Наука, 1966.